

Ghidul de observație sociologică

Conf. dr. Vasile Miftode

(Iași)

Observația directă — de teren — constituie *tehnica principală* de investigație sociologică, întrucât ne oferă informații cu valoare de *fapte*, care constituie materialul cel mai bogat, divers și nuanțat, susceptibil de *analize calitative*, caracteristice științei sociologice. În ciuda unei anumite imprecizii, nesistematizări și unor elemente contradictorii, volumul de date cules prin observații de teren constituie și trebuie să constituie baza oricărei cercetări și analize sociologice. Dacă pentru Rene König chestionarul este „calea regală” a sociologiei, pentru orice cercetător care își fundamentează studiile pe concepția științifică materialist-dialectică și istorică, *observația* constituie sursa indispensabilă de date și totodată proba decisivă a valorii și semnificației concluziilor la care ajunge. Datele observației directe își păstrează valoarea de *fapte* numai în raport cu observatorul care le-a înregistrat. Pentru toți ceilalți, datele observației devin date indirecte, secundare, cu o valoare documentară, care trebuie verificate și confruntate prin alte observații directe. Rolul de neînlocuit al datelor observației de teren într-o investigație sociologică este demonstrat, în ultimă instanță, de imposibilitatea logică și gnoseologică — derivată din obiectivele științifice urmărite — de a realiza construcții teoretice și soluții eficiente numai din „reflectări ale reflectărilor (opiniilor)” sau din „imagini ale imaginilor” fenomenelor sociale studiate, fără implicarea directă a „universului” material, obiectiv, studiat. „Se poate spune că valoarea unei investigații este direct proporțională cu timpul petrecut în teren, observând și discutând cu oamenii”¹.

Argumente epistemologice

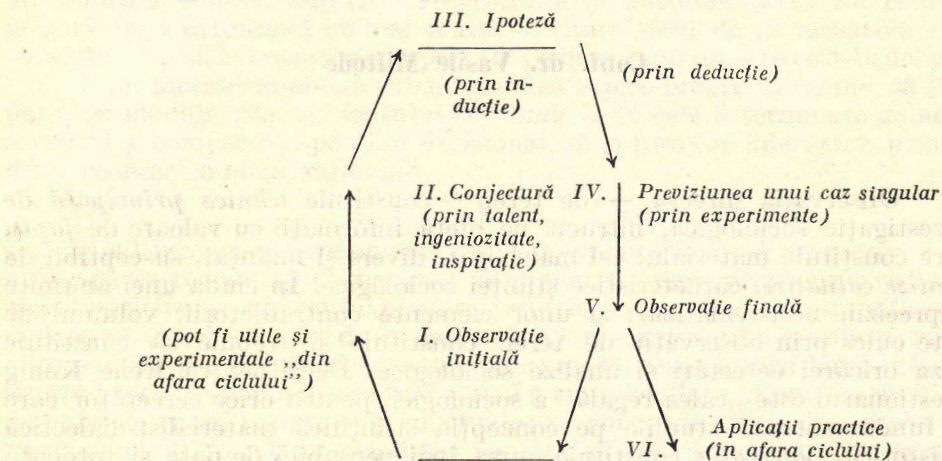
Observația *deschide* și *încheie* un demers care mai cuprinde, între altele, *inducția*, *ipoteza*, *deducția*, *experimentul* și *teoria* într-un întreg sau într-o *unitate metodologică*. Orice cercetare — arată Georges Bénézé (în *La Méthode expérimentale*) — începe printr-o observație relativ *inițială* (I) care dă naștere unei *conjecturi* (II)², transformată prin *inducție* (III) în

¹ Septimiu Chelcea, *Chestionarul în investigația sociologică*, București, Edit. științifică și enciclopedică, 1975, p. 69.

² „păreră bazată pe ipoteze sau presupuneri” (vezi *Dicționarul limbii române moderne*, p. 178); „simplă presupunere, care nu are nici o confirmare”, „... în absența oricărui indice” (vezi *Lexis — Dictionnaire de la langue française*, Larousse, 1975, p. 384).

ipoteză (IV), continuă cu ajutorul *deducției* (V), formulându-se previziuni pe care *experimentul* (VI) și observația relativ *finală* (VII) le confirmă sau le infirmă.

Schema unei cercetări are astfel o formă ciclică :

Studiul științific urmează o traiectorie ciclică întrucît „procesul gîndirii și al acțiunii este ireversibil”³. Reflectînd etapele fundamentale ale unei investigații și exigențele demersului științific, ciclul face abstracție de condițiile concrete ale observațiilor și documentărilor de teren. Independent de rezultatul cercetării, de confirmarea sau infirmarea ipotezelor, ciclul trebuie parcurs de mai multe ori. Numai după succese repetate putem considera ipotezele verificate. Orice trecere de la o *observație finală* la o nouă cercetare (la un nou ciclu) constituie „o ruptură” în „gîndirea concretă a cercetătorului” (G. Bénézé), în teoria și metodologia aplicată, chiar dacă ipotezele se conservă. Orice observație și orice ciclu presupune noi observații și noi cicluri de cercetare pentru cunoașterea profundă a domeniului sau fenomenului investigat. Forma ciclică a etapelor — așa cum se prezintă în figura de mai sus — nu intră, astfel, în contradicție cu procesualitatea cunoașterii, cu caracterul infinit al apropierii științei de esența fenomenelor. Dimpotrivă, o asemenea schemă completează și aprofundează demersul „celor trei nivele” (operaționalizarea conceptelor, ancheta de teren și conceptualizarea datelor)⁴, care se repetă și care constituie o permanentă confruntare a teoreticului cu empiricul, asigurînd progresul continuu al cunoașterii.

Sociologia nu dispune de instrumente de lucru standardizate pentru realizarea observațiilor directe de teren. Acest fapt explică de ce „cea mai sociologică tehnică” este cel mai puțin practică de înșiși sociologii. Lipsa unor „fișe sociologice” și a unui ghid precis de desfășurare a observațiilor sociologice determină pe cei mai comози cercetători să practice chestionaro-

³ vezi Georges Bénézé, *La méthode expérimentale*, Paris, PUF, 1954, p. 4.

⁴ vezi și studiul nostru, *Nivelele investigației sociologice*, în „Analele Universității • Al. I. Cuza”, seria b, Științe filozofice, Iași, 1973, p. 27—33.

mania și să mențină astfel știința sociologică — în ceea ce-i privește — în limitele unei evidente imaturități. Vom încerca să concretizăm și să extindem prezentarea „cadrlui general” al observației sociologice, în vederea redactării unui ghid și a unei „fișe de observație” pentru o cercetare anumită.

a. Să presupunem că am ajuns la întreprinderea *X* și că vrem să studiem *problema adaptării la munca industrială* a ruralilor, adică a celor veniți din agricultură. *Cum vom proceda?* Tema noastră privește un anume *fenomen social*, dar *socialul* este o abstracție, nu poate fi văzut, auzit sau pipăit ca un lucru concret. El poate fi cunoscut prin elemente sau mai exact prin *semnele* lui, prin expresiile lui exterioare, adică prin : *I.* fapte, manifestări, obiecte ; *II.* acțiuni, activități, comportamente ; *III.* opinii, atitudini, mentalități.

Talentul și experiența sociologului constau tocmai în capacitatea lui de a observa aceste *expresii* ale socialului, ale oamenilor și ale colectivităților de oameni *în viața lor obișnuită*, la locul de muncă, acasă, în locurile publice, de petrecere a timpului liber etc ;

b. Ajunși deci la întreprinderea *X* ne propunem să urmărim și să înregistrăm tot *ceea ce vedem*, potrivit temei, obiectivelor și unităților de observație stabilite în prealabil. Nu trebuie să uităm : calitatea rezultatelor finale depinde de calitatea observațiilor directe, adică de calitatea datelor primare. Vom fi tentați să *întrebăm*, deși avem posibilitatea să *vedem* ceea ce ne interesează și să notăm direct, „fără intermediari”, datele care privesc tema studiată. Desigur, vom da prioritate faptelor văzute și nu celor auzite ;

c. Observația nu exclude dialogul cu subiecții, convorbirile mai scurte sau mai îndelungate cu populația investigată. Dimpotrivă, în cursul observației sintem nevoiți să *întrebăm* și să *ascultăm* ce spun și mai ales *cum spun*, cum prezintă evenimentele și faptele subiecții observați. *Ce spun* trebuie notat, dar și verificat ; *cum spun* trebuie descris (adică mimica, gesturile, reacțiile spontane etc.), în cele mai mici amănunte, pentru a nu pierde elemente semnificative. Toate acestea presupun teorie și metodă ; teoria „precede totdeauna observația”⁵ și implică elaborarea unui demers metodic de investigare. „Un fapt presupune *minimum* de constatare — scrie Jean Piaget — și chiar o (singură) constatare nu se poate efectua fără metodă”⁶ ;

d. Dacă un maestru justifică lipsurile secției pe care o coordonează, afirmând că muncitorii din subordine sînt indisciplinați și au o pregătire profesională limitată, noi reținem *opinia*, dar o și verificăm ; observăm direct în atelier munca și conduita fiecărui membru al echipei. Dacă *opinia* nu se confirmă prin fapte ne vom întreba *de ce* maestrul a formulat această opinie ? Un inginer agronom dintr-o comună din apropierea orașului Iași — care s-a dovedit a fi *prin fapte* capabil, cinstit și harnic — nu se bucura de opinii favorabile din partea unei părți însemnate a cooperativelor. *De ce* și-au format oamenii asemenea opinii ? Observațiile repetate au arătat că inginerul respectiv nu colabora cu membrii cooperativei, adesea îi

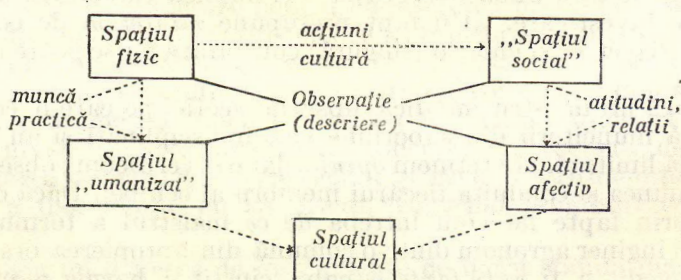
⁵ K.R. Popper, *Scienza e filosofia*, Torino, Einaudi, 1969, p. 128.

⁶ Jean Piaget, *Sagesse et illusions de la philosophie*, Paris, PUF, 1965, p. 224—225 ; vezi în, Ștefan Georgescu, *Epistemologie*, București, Edit. didactică și pedagogică, 1978, p. 144.

brusca, nu înțelegea și nici nu încerca să le înțeleagă problemele, nu le explica dificultățile prin care trecea CAP-ul și, în general, muncea de unul singur. Simpla chestionare a subiecților ne oferea o imagine falsă sau trunchiată. Opiniile trebuie totdeauna verificate și confruntate cu faptele, utilizând tehnici și mijloace variate;

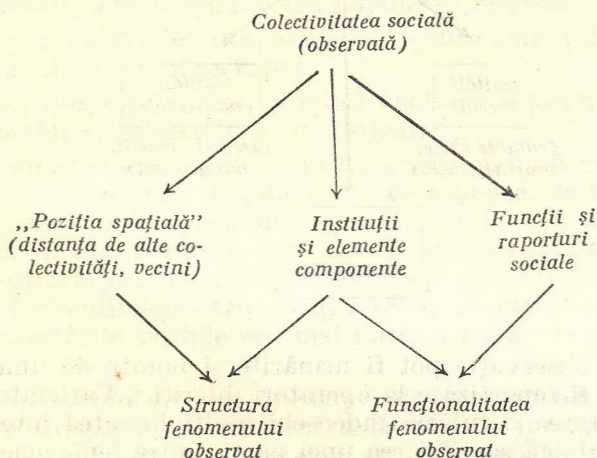
e. Dacă ne interesează gradul de calificare a oamenilor, nivelul de îndeplinire a planului, situația absențelor de la program sau situația rebuturilor, *nu ne vom putea bizui pe opiniile subiecților* (chiar dacă este vorba de ingineri, maiștri, șefi de echipe sau secție). Observația directă a acestor fenomene sau situații presupune consultarea obligatorie a *documentelor primare* (certIFICATE de calificare, situații contabile privind planul și realizările, fișe de pontaj zilnic, statele de plată, situațiile CTC etc.). Răspunsurile date de subiecți prezintă, de regulă, situațiile „în general”, apelând la datele „rămase în memorie”, fapt care obligă pe sociolog să alcătuiască el însuși unele statistici și situații care interesează întreprinderea respectivă. Unele tabele și statistici alcătuite de serviciile întreprinderii prezintă adesea „goluri” și inexactități. Nici o informație nu poate fi înregistrată și luată în considerație dacă nu a fost verificată. Unele statistici „prea exacte” în raport cu natura calitativă și dinamică a fenomenelor reflectate (interesul pentru lectură, petrecerea timpului liber, relațiile interindividuale etc.) ne oferă falsa garanție a „preciziei”. Contactul direct cu faptele, *observarea nemijlocită* a realității nu ne poate înșela, desigur, dacă sînt satisfăcute exigențele cercetării științifice;

f. Informațiile se înscriu într-o „fișă de observație” — după exemplul fișelor etnografice și chiar al celor medicale (adaptînd, desigur, *antecedentele, manifestările, diagnosticul* și „tratamentul” la specificul fenomenelor sociale) — și într-o serie de alte instrumente care se anexează (tabele, liste, scheme, cartograme, fotografii, benzi magnetice etc.). Desigur, se vor realiza *observații repetate* pentru reflectarea dinamicii și identificarea sensului și ritmului de evoluție a fenomenului studiat. Schema generală a „fișei de observație” se poate prezenta în felul următor :

Prin acțiuni și prin cultură (în sensul larg al creației umane, potrivit antropologiei culturale), *spațiul fizic* devine *spațiu social* sau — într-un plan mai concret — prin muncă și intervenții practice devine *spațiu umanizat* (suport al spațiului social). Reflectat prin opinii, atitudini, mentalități și relații interindividuale, spațiul social poate fi înțeles ca *spațiu afectiv* (supra-structural), alcătuint, alături de spațiul „umanizat”, ceea ce antropologii și

etnologii numesc *spațiul cultural* (a se vedea, în acest sens, concepția antropologului Bronowski și, în general, a antropologilor englezi și americani). Fișele sociologice de observație reflectă, astfel, *întregul social*, adică redau colectivitatea socială respectivă (întreprindere, sat etc.) ca *totalitate* și ca *sistem* unitar de elemente, fapte, procese și relații sociale. În această perspectivă, „fișa de observație” cuprinde :

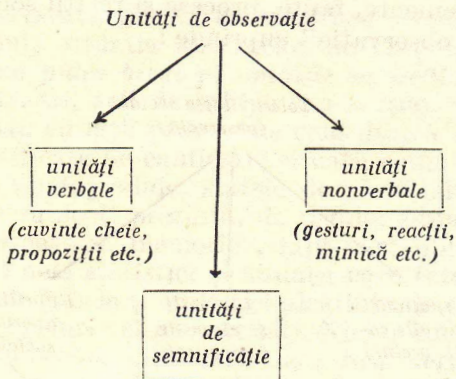

g. Desigur, observațiile depind de gradul de cunoaștere prealabilă a colectivității și de scopurile urmărite, pe de o parte, și de experiența cercetătorilor și de timpul afectat observațiilor, pe de altă parte. Observațiile vizează *manifestările* colectivității în diferite împrejurări — în *muncă*, în *timpul liber*, în *mediul familial*, în *mediul social* (al străzii, cartierului etc.), în *microgrupuri* — atât la nivel individual, cât și la nivel de grup. Înregistrarea observațiilor presupune o anumită *clasificare*, iar clasificarea presupune o primă *reflexie* (și chiar conceptualizare) asupra materialului de teren. Unele clasificări se fac potrivit codurilor stabilite inițial — în funcție de *variabile*, *indicatori*, *itemi* —, altele nu presupun un nivel adâncit de elaborare (unele reacții, conduite, atitudini etc.). Adesea operatorii de teren notează *faptele brute*, care urmează a fi interpretate și analizate de sociologi, fără a se putea lipsi, însă, de coduri și *unități de observație* (comune pentru toți cercetătorii). Observațiile sînt înregistrate în funcție de *contextul general* al „universului” investigat, iar descrierile rămîn (și trebuie să rămînă) totdeauna *globale*; nu putem nota un anumit fapt sau o anumită atitudine dacă nu menționăm și *contextul* psiho-social și împrejurările în care s-a manifestat⁷;

h. „Unitățile de observație” constituie o problemă cheie — o adevărată piatră de încercare — pentru orice cercetător de teren. Dealtfel, lipsa

⁷ vezi și Madeleine Grawitz, *Méthodes des sciences sociales*, Dalloz, Paris, 1972, p. 811.

unor unități codificate sau standardizate pentru realizarea observațiilor sociologice explică de ce „mulți vorbesc” despre importanța tehnicii observației, dar „puțini practică” această tehnică. Distingem :

Unitățile de observație pot fi urmărite și notate de unul și același cercetător sau pot fi repartizate la operatori diferiți. „Varietatea comportamentelor, rapiditatea derulării, îndeosebi multiplicitatea interacțiunilor în micile grupuri obligă sacrificarea unei părți dintre fenomene. Se poate decide să nu se observe decât anumiți membri din grup sau observația să nu dureze decât numai un anumit timp (...) Observatorii bine experimentați știu să-și distribuie atenția între diferiți subiecți și consemnează într-un grup de 6 sau 7 membri circa 15 observații pe minut, gradul de fidelitate între observatori depășind 75.”⁸;

i. Unitățile de observație *specific sociologice* sînt „unitățile de semnificație”. În orice cercetare de teren ne punem firesc întrebarea : *Ce observăm?* Fiind vorba de un studiu sociologic, *obiectul* de cercetare va aparține *vieții sociale* și va fi privit din *unghiul de vedere sociologic*. Dar ce înseamnă sociologic? Ceva care are o *semnificație specială*, desigur, în raport cu tema și obiectivele urmărite la un moment dat. Ne putem explica, astfel, de ce unele fapte sînt semnificative într-o anumită împrejurare și într-o anumită investigație și nesemnificative în alte împrejurări și în alte investigații. Orice fapt primește o anumită semnificație dacă este corelat cu alte fapte și dacă este subordonat și integrat într-un sistem unitar de fapte; orice fapt își pierde semnificația dacă este izolat de celelalte fapte și dacă este scos din sistemul faptelor sau din contextul social în care a fost observat. Faptul de a constata instalații electrice și sanitare defecte în clădirile unui liceu de specialitate (construcții, energetic etc.) care posedă ateliere special destinate însușirii meseriilor de electrician, instalator, constructor, prezintă mai multă semnificație decât faptul de a constata aceleași situații în alte școli, cu alt profil. Imaginea pe care ne-o lasă o întreprindere sau o școală se conturează încă „de la intrare”, de la primul contact cu oamenii și cu locurile de muncă (ordine sau dezordine, spirit gospodăresc sau dezorganizare

⁸ M. Grawitz, *op. cit.*, p. 813.

și risipă), filtrînd și integrînd „tot ceea ce vedem” în volumul de date necesar. Pe baza acestor prime observații, ne formulăm *primele ipoteze* pe care apoi le verificăm prin alte date și prin alte tehnici. În ciuda caracterului de actualitate și de „fotografiere” a fenomenului sau colectivității sociale respective, observația sociologică contribuie — dacă este repetată de mai multe ori — la realizarea :

1. unei „*arheologii sociale*”, adică la reconstituirea trecutului domeniului investigat, a fenomenului sau populației respective ;
2. unei imagini adecvate, adică la stabilirea unui *diagnostic social* cît mai exact al situației observate ;
3. unei *prognose sociale*, privind evoluția și perspectivele de viitor ale fenomenului și colectivității investigate ⁹.

Observînd un grup, putem întîlni o serie variată de *fapte* sau gesturi semnificative de politețe, de admirație, de repulsie, de bunăvoință sau de amenințare, de stimă sau de desconsiderare prin îmbrățișări, strîngeri de mînă, semne de aprobare sau dezaprobare etc. Se impune o analiză psihologică a acestor fapte, întrucît ele au la bază — arată Henri Stahl — anumite gânduri și sentimente. Observația trebuie să vizeze, astfel, toate expresiile și manifestările vizibile sau mai puțin vizibile ale subiecților investigați ¹⁰ ;

j. În fine, *ghidul de observație* cuprinde recomandări privind mijloacele adecvate de înregistrare „pe teren” a datelor, în funcție de natura acestora și de ritmul derulării faptelor sau fenomenelor observate. Astfel, echipa sociologică trebuie să fie dotată cu aparate *foto*, *magnetofone* sau *casetofone*, aparate de *film*at, care au avantajul „fotografierii” întregii ambianțe, mașini de scris, mașini de calculat, diferite materiale de birou etc.

Fiecare studiu de teren trebuie să dispună de un ghid de observație *adecvat* temei și scopurilor urmărite, de fișe, tabele și alte instrumente corespunzătoare. *Nu există instrumente de cercetare „în teren” universal valabile*, întrucît realitatea socială este atît de complexă și variată, încît nu poate fi redusă la cîteva scheme rigide, construite de anumiți specialiști și puse „la dispoziția tuturor”. *Fiecare sociolog este obligat să-și construiască propriile instrumente de lucru potrivit obiectivelor și particularităților domeniului investigat*. Ele nu pot fi „împrumutate”, întrucît nu pot fi împrumutate ipotezele și, în general, condițiile specifice, contextul social al cercetării etc. De fiecare dată — cu fiecare cercetare nouă — , sociologul trebuie să-și reconsidere și să-și „reconstruiască” întreaga metodologie, traiectoria urmată, etapele și „uneltele” de lucru. *Cine nu este în măsură să-și construiască instrumente pentru propriile cercetări, nu este în măsură să întreprindă o investigație științifică*, nici să-și asume responsabilități în cadrul cercetărilor, și cu atît mai puțin să aducă „îmbunătățiri” instrumentelor elaborate de alți sociologi, pentru alte investigații. Necazul cel mai mare al sociologiei — în plan sociologic — îl constituie faptul că

⁹ Henri H. Stahl, *Teoria și practica investigațiilor sociale*, București, Edit. științifică și enciclopedică, 1974, vol. I, 191—195.

¹⁰ *Ibidem*, p. 215.

mulți critică instrumentele sociologice și încă de pe pozițiile unor „experimentați specialiști”, dar puțini știu și încearcă să le facă ¹¹.

Prin regulile și „schemele ipotetice” prezentate mai sus, n-am urmărit să oferim „rețete” pentru investigații concrete, ci numai *cadrul metodologic* — așa cum îl vedem în prezent — pentru organizarea și desfășurarea observațiilor. Desigur, acest cadru general trebuie să fie concretizat, tradus sau operaționalizat în elemente specifice pentru o cercetare anumită. Practica de teren și o confruntare mai îndelungată a sociologilor vor fi în măsură să ducă în viitor la instrumente standardizate — cel puțin „cu nivel mediu de aplicabilitate și generalizare”, parafrazînd pe Merton — pentru utilizarea cu mai mult succes a tehnicii observației directe.

Sociologia actuală tinde în mod legitim spre rigurozitate științifică. În ciuda acestui fapt, observația sociologică rămîne — într-o anumită măsură — o artă care are nevoie de experiență și talent și care nu poate fi redusă la cîteva reguli și scheme.

¹¹ Vasile Miftode, Anton Carpinschi, Despina Strugariu, *Elemente de sociologie rurală*, Iași, Univ. „Al. I. Cuza”, 1977, p. 294—295.